

Патей-Братасюк М. Г., доктор філософських наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ

НОРМА ПРАВА В КОНТЕКСТІ ОСНОВНИХ ТИПІВ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Висвітлено проблему характеристик норми права. Акцентовано увагу на доктринальному аспекті цієї проблеми.

Ключові слова: право; норми права; доктринальний аспект.

Освещена проблема характеристик норм права. Сделан акцент на доктринальном аспекте этой проблемы.

Ключевые слова: право; нормы права; доктринальный аспект.

The problem of descriptions of norm of right is lighted in the article. The accent is done on the doctrine aspect of this problem.

Keywords: law; rule of law; doctrinal aspect.

Право в усіх його формах має встигати за життям, людиною, за змінами, які відбуваються в її бутті, за її інтересами та потребами. Отже, право має змінюватися, воно має бути і є релятивним процесом, таким самим, як і людина, яка є незавершеною, non finito, феноменом. Уявлення людей про справедливість, свободу, добро тощо змінюються залежно від історичної епохи, рівня розвитку суспільства, особливостей культури, розвитку особистісних засад, політичного виміру, морально-духовного стану суспільства тощо. Саме ця ситуація зумовлює релятивне, змінюване існування права. Проте воно має бути істинним, інакше воно буде нікому не потрібним. Право, як зазначають в науковій літературі, будучи змінюваним, є насамперед істиннісним, а не істиною [1]. Але це і зумовлює його адекватність життю, що також є істиннісним.

Наука про право також має бути істинною, оскільки інакше вона перетвориться в гальмівний чинник розвитку права. В умовах українського сьогодення, переходу до демократичного способу життя, ствердження демократичних цінностей, побудови держави, в якій панувало б верховенство права, масової появи людини ринкового типу легістсько-нормативістський підхід до трактування права, розмаїтих його виявів і форм існування не витримує перевірки часом. Низку понять та елементів права, трактованих у вітчизняній теоретико-правовій літературі тради-

ційно в руслі нормативного підходу, нині належить переосмислити, дати нове, адекватне реаліям життя трактування.

Нормативізм отримав свою назву від норми, яка в контексті цього підходу є першопочатком, “ядром” права, однією з найвищих цінностей у праві поряд із такими цінностями, як: державна влада, закон, дисципліна, порядок, відповідальність тощо. Нормативісти настільки вивисшують норму в праві, що вважають нормативність сутнісно-сисловою ознакою права, тобто ознакою, що робить право саме *правом*, а не чимось іншим. Визначаючи поняття право, нормативіст наголошує, що право – це система чи сукупність правил (норм) поведінки, які сформовані державною владою, мають загальнообов’язковий характер, тобто поширюються на велике коло людей і мають бути за необхідності виконані ними, охороняються державною владою від порушень і містять санкції за порушення цих правил (норм). Існує й інше визначення, відповідно до якого, окрім зазначених вище ознак права, наголошується ще і на такій ознаці права, як здатність його бути мірою справедливості. Звичайно, що міру також встановлює або законодавець, або ж “компетентний державний орган”, відповідно до власних міркувань. Таке визначення права з тією чи іншою мірою модифікації викладено в низці вітчизняних підручників і посібників з теорії держави та права. Тобто норма, яка є велінням, наказом, моделлю поведінки, бажаною для державної влади, – це і є те, що робить право правом, а не чимось іншим. По суті, здійснюється отожднення права із законом, а ще точніше – підміна понять: те, що є нормою, чи сукупністю норм, законом названо правом, безвідносно до того, як же змістовно вони наповнені. Важливо лише те, що вони є велінням влади.

Так само визначається і норма права. Її трактують як таке правило (норму) поведінки, яке сформоване державною владою, має загальнообов’язковий характер, тобто поширюється на велике коло людей, а отже, має бути за необхідності виконане ними, охороняється державною владою від порушень і містить санкції за порушення цих правил (норм) [2–4]. На думку російського теоретика права А. В. Полякова, який використав комунікативний підхід до права, але залишився в межах легістсько-нормативістського розуміння права і норм права, соціальна правова норма являє собою “...загальнозначиме і загальнообов’язкове правило поведінки, що має наділяючо-зобов’язальний характер і реалізується в соціальній практиці” [5, с. 683]. Цей науковець відрізняє від *соціальної* правової норми *державно-правові норми* і дає цій нормі таке визначення: “Державно-правова норма – це загальнозначиме і загальнозобов’язальне правило поведінки, що має наділяючо-зобов’язальний характер,

що впливає, насамперед, зі встановлених державою правових текстів і реалізується в соціальній практиці” [5, с. 686].

Отже, істотними ознаками норми права у цих визначеннях є такі: загальнозначимість, тобто поширення цього правила поведінки на велике коло людей і прийняття його цими людьми; обов'язковість його виконання всіма суб'єктами права; закріплення в ньому низки прав та обов'язків, що впливають із виданих державною владою нормативних правових текстів (законів, підзаконних нормативних актів; реалізація норми права в житті). Які з цих ознак є сутнісно-смысловими ознаками права? Загальнозначимими, наприклад, можуть бути і моральні, і релігійні норми, тобто загальнозначимість не є винятково правовою ознакою.

Обов'язковість виконання норми як певної моделі поведінки, створеної державною владою (законодавцем, компетентним державним органом), у контексті нормативістського підходу впливає з авторитету влади. Але, якщо влада недемократична, антинародна, а норма, створена нею, не є правовою, а довільною, примхою законодавця, наприклад, ухвалена в чийсь інтересах, змістовно порушує права людини, є несправедливою, що нині, на жаль, в Україні є типовим явищем? Навіщо такі норми виконувати? Щоб примножити несправедливість у суспільстві? Щоб створити соціальне напруження, конфлікт інтересів, посилити поділ суспільства на групи більш повноцінних громадян, які вивіщують себе над іншими громадянами, над законом, та менш повноцінних, які мають їм підпорядковуватися? Але право (у будь-якій формі) не може мати такої місії – примножувати безправ'я, несправедливість у суспільстві, ділити людей на більш повноцінних і менш повноцінних. Це може робити закон, якщо він не відповідає ідеї права, тобто є неправовим, або ж норма закону, яка теж може суперечити ідеї права, тобто бути неправовою. Очевидно, у визначенні поняття норми права слід вказати на ті смислові ознаки норми, що надають їй характеру *правової* норми, а не лише *норми закону*, що може бути несправедливою, порушувати права людини, тобто бути *неправовою*. Неправові норми не повинні бути загальнообов'язковими. Їх необхідно скасовувати, вони не повинні бути чинними, так само, як і неправові закони. У демократичному суспільстві створюються механізми скасування неправових законодавчих актів або блокування їх появи. Наприклад, Конституційний Суд Франції слідкує за тим, щоб нормативні акти уже на стадії проектування відповідали принципу верховенства права (саме права, а не закону чи законності, або конституції країни, що рівнозначно закону, як це є в Україні).

Ще однією ознакою норми в нормативістському контексті є закріплення низки прав та обов'язків, що випливають із встановлених державною владою актів, тобто йдеться про право, *надані* державною владою? А як же природні права людини, що є невідчужуваними? Спочатку закон, а право – його наслідок? Закон первинний, а право – вторинне, похідне від нього? Державна влада із законами, спрямованими на задоволення інтересів певних груп, вище від народу, громадян, людей з їх правами? Це прямий шлях до тоталітаризму, це несумісно з демократичними засадами життя, демократичними цінностями та принципами. До того ж нині, поряд із компетентними органами державної влади, правотворчість здійснює і громадянське суспільство, місцеві громади з їх керівними органами. У громадянському суспільстві все авторитетнішими формами права стають правові договори (принаймні вся сфера приватного життя ними послуговується), правовий звичай тощо. Та ще й кожен сьогодні знає про свої природні, невідчужувані права, реалізовувати які він має повне право, не чекаючи дозволу державної влади. У масовій правовій свідомості все більше формується ідея про те, що людина державній владі нічим не зобов'язана, оскільки вона ніякого “обдаровування” правами громадян не здійснює.

Таким чином, серед аналізованих ознак норми права немає жодної, що надавала б нормі правності, робила б її нормою *права*, а не чогось іншого, наприклад, закону, що може бути далеким від ідеї права, духу права. Вищенаведене визначення є лише визначенням *норми нормативного акта, закону чи підзаконного нормативного акта*, але не *норми права*. Норма нормативного акта і норма права, тобто норма, увідповіднена ідеї права формально-змістовно, – це не тотожні поняття, а різні, так само, як закон не тотожний праву. Для того, щоб дати визначення норми права, слід ґрунтуватися не на характеристиках закону і державної влади, як робить, наприклад, А. В. Поляков (закону легісти справді приписують загальнообов'язковість, оскільки це наказ влади, який має бути виконаним, незалежно від того, чи він відображає інтереси народу чи групові, владні інтереси; закон наділяє суб'єкта певними правами та обов'язками), а на смислових ознаках права. Усі зазначені вище ознаки є зовнішніми ознаками державно-правової норми, так само, як і державного права загалом. У легістсько-нормативістському праворозумінні внутрішні, тобто смислові формально-змістовні ознаки державного (позитивного) права *підмінено* зовнішніми, неістотними, неосновними.

Аналогічно і у визначенні норми. Так, *норма – це зовнішнє оформлення будь-якого змісту*, це форма, яка має певний зміст. Цей зміст може бути довільним, свавільним, відображати певні

інтереси, вивищувати його над іншими інтересами. У такому разі *норми права, як такої моделі поведінки, що відповідає ідеї права*, тут немає. Є щось інше, якась форма неправа. Для того, щоб визначити норму права, слід виокремити у праві те істотне, сутнісне, смислове, що робить право *правом*. Сутність не лежить на поверхні, вона прихована, на відміну від зовнішнього, неістотного, що теж відображає сутнісне, але частково. Сутність – це глибинне. До того ж слід урахувувати і смислове наповнення. Смысл – це те, що при втраті його зумовлює руйнацію, зникнення явища чи предмета. Нормативісти цих сутнісно-смилових характеристик права до уваги не беруть. Представники юридичного праворозуміння акцентують увагу саме на сутнісно-смиловому вимірі, визначаючи *право як формально-змістовну рівну міру справедливості, добра, свободи, істини тощо для суб'єктів права* [6]. Отже, увагу акцентовано на таких смислових характеристиках права, як: справедливість, свобода, добро, істина, рівна міра їх для суб'єктів права. Немає значення, в яких формах права (чи то нормативного акта, чи то договору, чи то звичаю, чи прецеденту тощо) ця *рівна міра справедливості, добра, свободи* тощо втілена та виражена. *Важливо*, щоб змістовно ці форми були нею наповнені, щоб цей *правовий зміст (правовий, оскільки виражає сутнісно-смилове у праві)* був присутній у взаємодії між людьми, між людьми та владою, у їх поведінці, у правовідносинах тощо. Саме ці вищі духовні цінності сприяють встановленню гармонії відносин у суспільстві, їх взаємовідповідності, соціальної злагоди тощо. І, навпаки, очищення будь-якої форми права від цього ціннісного виміру буде означати загибель права, його руйнацію, нищення. Правність норми розкривається саме в *aequitas*, тобто у формально-правовій рівності, рівній справедливості чи справедливій рівності, що є одним і тим самим. Якщо ми, визначаючи поняття, не вказуємо на таку смислову ознаку норми, як *рівна міра справедливості*, а зазначаємо лише “міру свободи” чи справедливості, яку встановлює законодавець або інший державний орган у будь-якій моделі поведінки [7, с. 442], тоді будь-яку несправедливу норму слід уважати правом. Нормативістське трактування норми права дає нечесній, недемократичній владі можливість для маніпуляцій людьми і відносинами між ними шляхом узаконення державно-владного свавілля. Хіба це може бути сумісним з демократичними цінностями та принципами, інтересами та потребами сучасної людини, яка хоче бути шанованою, автономною, жити в умовах справедливого ставлення до себе?

Таким чином, для того, щоб визначити поняття норми права, сутнісні ознаки права необхідно протранслювати на форму,

якою є норма. Отже, *соціальна норма права – це така модель (правило) поведінки, яка створена громадянським суспільством, змістовно втілює і виражає рівну міру справедливості, добра, свободи, істини тощо для суб'єктів права, а тому є загальнозначимою і загальнообов'язковою для всіх суб'єктів права і тому охороняється суспільством і державною владою від порушень*. У цьому визначенні вказано, що це норма права громадянського суспільства, її ще можна назвати соціальною нормою права. Громадянське суспільство (народ, місцеві громади, їх виконавчі та представницькі органи, корпорації тощо) створюють норми права, охороняють ці норми від порушень разом з державними органами. *Змістом цієї норми є ідея права як рівна міра справедливості, добра, істини тощо для суб'єктів права, тобто ця норма виражає смисл права, а отже, є правовою. Якщо ж ця рівна міра буде у змісті порушена, тоді норма втрачає свою юридичну природу, перестає бути юридичним явищем, втрачає статус правової, перетворюється в довільну модель поведінки, у неправову норму.*

За аналогією можна дати визначення поняття державно-правової норми. *Державно-правова норма – це така модель (правило) поведінки, яка створена державною владою, її компетентними органами, законодавцем, що змістовно втілює і виражає рівну міру справедливості, добра, свободи, істини тощо для суб'єктів права, а тому є загальнозначимою і загальнообов'язковою для всіх суб'єктів права, і захищається державною владою та громадянським суспільством від порушень*.

Нормативність як сутнісна ознака права цілком природно використовується легістами в галузевих правових науках як найважливіша сутнісна характеристика, наприклад, джерел права. Так, в одному з найпопулярніших підручників з конституційного права України зазначено, що істотною характеристикою джерел конституційного права є їхня юридична природа, елементами якої виступають: нормативність актів, юридична сила, форма і структура, дія актів у часі, просторі та за колом осіб, засоби забезпечення реалізації актів. *Найбільш істотним елементом юридичної природи джерел конституційного права є їх нормативність (виділено мною. – М. Б.)*. Проте право без нормативності може існувати. Нормативність не може зробити право правом. Право існує і в ненормативній формі, наприклад, у формі індивідуалізованого правозастосового акта чи ненормативного договору. Право не може починатися з форми, воно починається зі змісту, який має бути оформленим. Норма, як ми зазначали, – це форма, яка має правовий зміст. Спочатку має бути цей зміст

(рівна міра справедливості, добра, свободи, істини тощо для суб'єктів права), який потім набуває форми норми чи нормативного акта (закону, підзаконного нормативного акта тощо). Юридична природа норми визначається ідеєю права як рівною мірою справедливості, добра, свободи, істини тощо для суб'єктів права, а не будь-якими зовнішніми ознаками (загальнообов'язковістю, санкціями від влади тощо).

Норми права поділяють за різними ознаками:

– за функціональною спрямованістю: регулятивні (правоустановчі) та правоохоронні. Перші фіксують певні права та обов'язки адресатів норми, другі – захищають цю модель поведінки, регламентуючи юридичну відповідальність за їх порушення;

– за предметом регулювання (за галузями права): цивільно-правові, конституційно-правові, кримінально-правові норми тощо. Галузеві норми поділяються на: матеріальні, які фіксують певну модель поведінки, та процесуальні, які регламентують певний порядок, методи, форми реалізації моделей поведінки, сформульованих у матеріальних нормах;

– за функціональним призначенням: 1) відправні, тобто такі, що є загальними, абстрактними і фіксують основоположні засади правового впливу на суспільні відносини (основоположні ідеї, принципи); 2) норми-правила поведінки, що поділяються на уповноважуючі та зобов'язуючі; 3) забороняючі;

– за формою закріплення моделі поведінки суб'єктів права: категоричні (імперативні), диспозитивні, які встановлюють певну модель поведінки, але за згодою суб'єктів права допускають їх доповнення; рекомендаційні, що встановлюють певні моделі поведінки, але мають лише рекомендаційний характер; заохочувальні, які встановлюють засоби заохочення за реалізацію певних моделей поведінки тощо.

Ці різновиди норм права всім відомі, вони описані вітчизняними та зарубіжними, зокрема російськими, теоретиками права [2–4]. Проте у вітчизняній теоретико-правовій літературі, зокрема навчальній, практично не аналізуються норми права за таким критерієм, як формально-змістовна наповненість норми ідеєю права. Цю смислову характеристику норми права підмінено суто зовнішньоформальними, неістотними характеристиками. А тому наші вітчизняні теоретики права не відрізняють норми права від норми узаконеного неправа. Замість глибокого змістовного аналізу норм права маємо, як правило, описово-коментаторський підхід до цієї проблеми.

Сучасна юридична освіта, щоб відповідати духові часу, людині цього часу, її інтересам та потребам, не повинна послуговуватися підходами та ідеями, які нині вже вичерпали

себе. У вітчизняній юридичній освіті необхідна переорієнтація з державоцентристської моделі підготовки фахівців на людиноцентристську. У теоретико-правовій галузі знання така переорієнтація також необхідна, і чим швидше це відбудеться, тим краще.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Козловський А. А. Право як пізнання / Козловський А. А. – Чернівці : Рута, 1999.
2. Байтин М. И. Сущность права / Байтин М. И. – М., 2005.
3. Лейст О. Э. Сущность права / Лейст О. Э. – М., 2002.
4. Рабинович П. М. Основы загальної теорії держави та права / Рабинович П. М. – К., 2001.
5. Поляков А .В. Общая теория права / Поляков А .В. – СПб., 2003.
6. Нерсесянц В. С. Философия права / Нерсесянц В. С. – М., 1998.
7. Конституційне право України / за ред. В. Ф. Погорілка. – К. : Наук. думка, 1999.
8. Скакун О. Ф. Теория государства и права : энциклопедический курс / Скакун О. Ф. – Х., 2005.